

A nyelvek társadalma

ABRAM DE SWAAN

A nyelvek társadalma

A globális nyelvrendszer

Typotex
2004

A mű eredeti címe: Words of the World

© Hungarian translation Fenyves Miklós, Typotex, 2003

©Abram de Swaan 2001

This edition is published by arrangement with Polity Press in association
with Blackwell Publishing Ltd., Oxford

Köszönettel tartozunk a Holland Irodalmi Alapítványnak,
hogy pénzügyileg támogatta a mű megjelenését.
The publication has been made possible with the financial support from
the Foundation for the Production and Translation of Dutch Literature.

ISBN 963 9548 14 6

Lektorálta: Sándor Klára

Témakör: szociolingvisztika

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén munkálkodtunk.
Kapcsolatunkat szorosabbra fűzhetjük, ha belép a Typoklubba,
ahonnan értesülhet új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról,
és amelyet a www.typotex.hu címen érhet el. Honlapunkon megtalálhatja az egyes
könyvekhez tartozó hibajegyzéket is, mert sajnos hibák olykor előfordulnak.

Kiadja a Typotex Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Votisky Zsuzsa

Felelős szerkesztő: Láng Rózsa

Műszaki szerkesztő: Orcskay Erzsébet

A borítót Vladimir Tatlin: A Harmadik Internacionálé Emlékműve című
vázlatrajzának felhasználásával Tóth Norbert készítette.

Terjedelem: 18 (A/5) ív

Készült a Bornus Jegyzet Kft. nyomdájában

Felelős vezető: Borbély Tamás

TARTALOM

Előszó	7
1. Bevezetés: a globális nyelvrendszer	11
1.1 A globális nyelvrendszer: a nyelvek galaxisa	13
1.2 A világ mint nyelvrendszer: egy történelmi atlasz	16
1.3 Szupercentrális konstellációk a világ mai nyelvrendszerében	21
1.4 A könyv vizsgáldási köre és megközelítésmódja	27
1.5 A könyv felépítése	30
2. A nyelvek közgazdaságtana	35
2.1 A nyelvek mint „hiperközösségi javak”	37
2.2 A nyelvek kommunikációs potenciálja: a Q érték	43
3. Nyelv, kultúra és a szövegek egyenlőtlen cseréje	51
3.1 Szöveg-árak a nemzetközi cserében	52
3.2 Protekcionizmus és szabadkereskedelem a kulturális javak piacán	57
3.3 Egynyelvűség, többnyelvűség, társadalmi kétnyelvűség	63
3.4 Összegzés	67
4. India: a hindi és az angol versengése	71
4.1 Az indiai konstelláció jellemzői	72
4.2 Államalkotás, nemzetté válás, nyelvi egységesülés	74
4.3 A nyelvpolitika kacskaringói Indiában	80
4.4 Összegzés	86

5. A bahasa indonesia diadala	91
5.1 Gandhi álma	91
5.2 A maláj felemelkedése	93
5.3 A holland eltűnése	96
5.4 A jávai elvetése	100
5.5 Összegzés	103
6. Afrika: a gyarmati nyelvek szívós jelenléte	107
6.1 Egy 2x3-as összevetés	110
6.2 Három frankofon konstelláció a Szaharától délre	113
6.2.1 Ruanda	113
6.2.2 Szenegál	117
6.2.3 Kongó/Zaire	121
6.3 Három anglofon konstelláció a Szaharától délre	127
6.3.1 Botswana	128
6.3.2 Tanzánia	130
6.3.3 Nigéria	133
7. Dél-Afrika: egy folytatólagos nyelvrezsim	139
7.1 Nyelvrezsim az apartheid alatt	140
7.2 Nyelvpolitika az apartheid után	144
7.3 A konstelláció dinamikája	148
7.4 Összegzés	152
8. Európai Unió: minél több a nyelv, annál több az angol	157
8.1 Civil Európa (1): nyelvi egységesülés a nemzeti konstellációkon belül	159
8.2 Civil Európa (2): Q értékek az Európai Unióban	164
8.3 Intézményes Európa (1): a nyilvánosság szintje	176
8.4 Intézményes Európa (2): a bürokrácia	181
8.5 Összegzés	184
9. Következtetések és megfontolások	187
9.1 Következtetések	188
9.2 Megfontolások	198
Jegyzetek	206
Bibliográfia	232
Név- és tárgymutató	253

ELŐSZÓ

Ez a könyv sokkal inkább a globális nyelvrendszer terméke, mintsem azt szerzője valaha is gondolta volna. 1993-ban kezdtem dolgozni rajta a New York-i Cornell Egyetem vendégszerető, angol nyelvű környezetében, ahol akkoriban a Nemzetközi Tanulmányok Einaudi-professzora voltam. Visszatérve az Amszterdami Egyetem megszokott és egyre színesebb nyelvi miliójébe, megmaradtam az angolnál; hollandul főleg esszéket és tárcákat írtam hazai újságokba – ahogy az ember repülőre száll, ha távoli helyre utazik, a környéken pedig a kerékpárt használja. Az 1995-ös év ismét külföldön ért, Budapesten, ahol ekkor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociálpolitika Európa Tanszékét vezetem. Ezúttal magyarok vetek körül, akik hajlékony angoljukkal (no meg franciájukkal és németjükkel) nem sok esélyt hagytak, hogy mást is felszedjek a magyarból, mint a legnélkülözhetetlenebb nagyon szépen köszönömöt. Köszönet valamennyi ottani munkatársamnak, de legfőképpen is figyelmes vendéglátónőmnek és régi barátónőmnek, Ferge Zsuzsa professzorasszonynak. A könyv megírásának gyorsasági szakaszára az 1997–98-as egyetemi évben került sor, amikor Pierre Bourdieu javaslatára – aki ezzel jelentősen hozzájárult a projekt befejezéséhez – a Collège de France chaire européenne-jének választottak. A Collège professzoraitól elvárják, hogy évente tizenhárom conférence-t tartsanak, és ezeket papírra is vessék, természetesen franciául. Végül is kivágtam magam: felhívtam hallgatóim figyelmét arra, hogy döcögő franciám éppenséggel találó képet ad globális nyelvrendszerünk valóságáról. Hallgatóimra mély benyomást tett ez a „valóság”. S a könyv első teljes változatát valóban franciául írtam meg. „Jaj, micsoda kitekert nyelv!” Újraírtam hát a szöveget, de immáron angolul. Majd Leonoor Broeder értő tolmácsolásában elkészült az angol változat holland fordítása is, melyet aztán még egyszer át néztem. Ha az ember idegen nyelven olvassa saját szövegét, úgy érzi magát, mintha egy színész utánozná. De amikor a szövegemet fordításban, mégis saját nyelvemen láttam viszont – mintha csak a hasonmásommal találkozo-

tam volna össze, akit senki más nem tud megkülönböztetni tőlem, az én szememben azonban sosem lehet ugyanaz.

Ez valahogy elidegenítő érzés, melyet viszont már az angol szövegemenél is átéltem. Nem az angollal nőtem fel (noha ez volt szüleim titkos nyelve, s emiatt feltétlenül meg kellett fejtenem). Aki anyanyelveként beszéli az angolt, nem kis előnyt élvez, hiszen nyelve az egész világot átfogó lingua franca lett; ez temérdek fáradságtól megkíméli, és számos lehetőséget kínál számára. Másfelől sok száz millióan vannak, akiknek később kell elsajátítaniuk ezt a globális közvetítő nyelvet, ami éppoly fáradságos feladat, mint amennyire előnyükre szolgál.

Jelenleg az angol különféle változatai jönnek létre világszerte, beszélőik számára azonban mindeddig nem jelentett akadályt, hogy megértsék egymást. E nyelv periferikusabb és újabb keletű változatai kevesebb tekintéllyel bírnak, és kevesebb figyelemben részesülnek, mint az Angliában és az Egyesült Államokban felnőtt magas végzettségű beszélők általánosan elfogadott nyelvi változata. Ráadásul az amerikai és a brit média még hosszúhosszú ideig uralni fogja az angol nyelvű szövegek globális disztribúcióját. De azt remélem, szem előtt tartva mindazokat, akik idegen nyelvként kénytelenek elsajátítani az angolt, hogy azoknak a privilégiuma, akik anyanyelvként kapták útravalóul az angolt, lassacskán meg fog szűnni. Ez nem történik meg egyhamar. De addig is, minden hátrányuk ellenére, azok is kiváltságos helyzetben vannak, akik legalább később nekifognak az angol nyelv tanulásának: hasznot húznak azokból az előnyökből, amelyeket az egyedüli világszerte elterjedt nyelv kínál.

Míg könyvemem dolgoztam, a kutatás során sok örömet tartogatott az asszisztenseimmel folytatott együttműködés is. Budapesten Jannes Hartkamp, Párizsban Jeanne Kouta és Florence Colas, Amszterdamban pedig Jeroen Starrenburg és Jacek Magala voltak a munkatársaim, s abban a szerencsében volt részem, hogy mindannyian éppoly tehetségesnek, mint odaadónak mutatkoztak – meglepő kombináció, amely lekötelezettjükké is tett.

Vállalkozásomhoz támogatást kaptam a Királyi Tudományos Akadémiától, az Európai Kulturális Alapítványtól, valamint a Brouwers Alapítványtól. Nehéz volna itt felsorolni mindazon kollégáim nevét, akik különböző tudományágakból és országokból adatokkal, utalásokkal, kritikai megjegyzésekkel segítettek. Irántuk való szellemi adósságom kitűnhet e könyv jegyzeteiből és idézeteiből.

Kutatási területemnek a világot választottam, öt különböző nyelvkonstellációt hasonlítottam össze, és közgazdaságtani, történettudományi, politológiai és szociológiai fogalmakat ötvöztem egymással egy szintetizáló perspektívában. Az átfogó tárgy nem feltétlenül nehezebb, mint a behatá-

rott, és a multidiszciplináris megközelítés sem komplikáltabb, mint a speciális, de azért mindkettő némileg több merészséget követel. Bátorításban nem volt hiány, hála barátaimnak, Johan Goudsblomnak és Kitty Roukensnek, akik minden fejezet pizskozatát elolvasták, majd körültekintően, nagylelkűen és tapintatosan véleményt mondtak róla.

Hogy e sorokkal milyen nyelven találkozik az olvasó, azt most, írás közben nem tudhatom. Hogy könyvem mely nyelveken lát napvilágot és mely nyelveken nem, az a globális nyelvrendszer dinamikájával magyarázható. S ez az, amiről e könyv szól.

Abram de Swaan

1.

BEVEZETÉS: A GLOBÁLIS NYELVRENDSZER

Az emberi faj több mint ötezer csoportra oszlik, melyek mindegyike más-más nyelven beszél, s a többieké közül egyet sem ért. A nyelvek sokasága nagy zűrzavart hozott az emberiségre. De az emberi faj mint egész mégis összefüggő tudott maradni. A megosztottság olyan emberek révén győzhető le, akik egynél több nyelven beszélnek, s így fenntartják az érintkezést a különböző csoportok között. Tehát a többnyelvűség az, ami a nyelvi csoportok sokaságára töredezett emberiséget összetartja. A többnyelvű kapcsolatok azonban nem találomra keletkeznek. Ellenkezőleg, figyelemreméltóan rendezett és hatékony hálózatot alkotnak, amely – közvetlenül vagy közvetetten – összeköti egymással a föld hatmilliárd lakóját. A nyelvi csoportok közötti kapcsolatok e leleményes mintázata alkotja a világ nyelvrendszerét – s ennek a könyvnek éppen ez a tárgya.

Az egész világra kiterjedő nyelvrendszer azonban a „világrendszer” alkotórésze. Hiszen a világ népessége közel kétszáz államba és nemzetközi szervezetek hálózatába szerveződik – ez a világrendszer politikai dimenziója –, piacok és vállalkozások láncolata koordinálja – ez a gazdasági dimenzió –, az elektronikus média útján betagozódik az átfogó globális kultúrába, továbbá „anyagcserét folytat a természettel” – ez alkotja e világrendszer ökológiai dimenzióját. Az utóbbi években ismét felkapottá vált a globális emberi társadalom, egy világszinten létrejövő rendszer elképzelése. Az a tény azonban, hogy a nyelvek sokaságára oszló, ám a többnyelvűek hálózata révén mégis egybekapcsolt emberiség ezen belül egy összefüggő nyelvrendszert is alkot, mindezidáig észrevétlen maradt. De elég egyszer rámutatni, s a megállapítás máris meggyőzőnek és magától értődőnek tűnik.¹

A globális nyelvrendszert könyvemben a világrendszer integráns részének tekintem. A nyelvrendszereket ennek megfelelően specifikus társadalmi jelenségként közelítem meg, amely a társadalomtudományi elméletek alapján tanulmányozható. Ez is új megközelítés, jóllehet nem példa nélküli.² A nyelvi csoportok közti versengés, illetve alkalmazkodás magyarázatához a nyelv politikai szociológiája és közgazdaságtana szolgál alapul. Az előbbi a nyelvrendszer és a különböző részrendszerek struktúrájára irányul, a csoportok közötti „nyelvi féltékenységet”, a hivatalos nyelv elitiek általi monopolizálását, az analfabéták kirekesztését és a presztízzsel bíró változatoknak a társadalmi felemelkedés érdekében való használatát vizsgálja. A másik megközelítés, a közgazdaságtan azt elemzi, hogyan próbálják az emberek maximalizálni kommunikációs esélyeiket, milyen útonmódon idézi ez elő a kollektív cselekvés dilemmáit, melyek végül ahhoz vezethetnek, hogy az emberek saját nyelvükből egy másikba menekülnek, továbbá azt elemzi, mi történik a kis és a nagy nyelvi csoportok közötti egyenlőtlen csere során. A szociológiából és a közgazdaságtanból merített elképzelések közül még sokat nem alkalmaztak korábban nyelvi csoportokra.³ Együttesük összefüggő elméleti keretet nyújt, amely olyan eltérő nyelvi konstellációk fejlődési folyamataira képes magyarázatot adni, mint Indiáé és Indonéziáé, Afrikának a Szaharától délre fekvő területéé, Dél-Afrikáé vagy az Európai Unióé.

Egy nyelv keletkezése már önmagában is bámulatos, az egymás számára érthetetlen számtalan nyelv evolúciója pedig megdöbbentő emberi találmányságról tesz tanúbizonyságot. Ahogy a nyelvek távolodtak egymástól, számtalan kiejtésbeli változás ment végbe bennük, miközben ezernyi szóval, nyelvtani szabályok százaival (és ugyanennyi kivétellel) gyarapodtak. Mindez emberek műve volt, de semmi, vagy szinte semmi nem volt belőle céltudatos cselekvés eredménye.

Egyre valószínűbbnek látszik, hogy a földön jelenleg beszélt nyelvek valóban mind rokonságban állnak egymással, és egyetlen közös ősből fejlődtek ki. Ennek a fejlődésnek nagy vonalalakban párhuzamosan kellett végbemennie az embercsoportok közös genetikai állományból kiinduló, mintegy 120 000 éves evolúciójával. Az evolúciós genetika, az összehasonlító nyelvtudomány és a régészet egyre több olyan adattal rendelkezik, amely erre a közös eredetre mutat.⁴ De ha abból a lassanként egyre valószínűtlenebb feltételezésből indulunk is ki, hogy végső fokon nem minden ember származik ugyanazoktól az ősoktól, azaz a nyelveik sem ugyanaból az ősnyelvből erednek, akkor sem lehet kétségünk afelől, hogy az emberi csoportok együttese jelenleg egy interdependens egésznek alkot, nyelveiket pedig a modern világrendszer dimenzióinak egyikét alkotó globális rendszer foglalja magában.

A földön 5-6000 nyelvet beszélnek. Számukat nem lehet ennél pontosabban megállapítani, mert a nyelvek nem mindig megszámlálhatóak. Ebben a tekintetben van bennük valami felhőszerű: sokszor nehéz megmondani, hol kezdődik az egyik és hol végződik a másik, jóllehet szép számmal akadnak a felhők és a nyelvek között is olyanok, amelyek félreismerhetetlenül különböznek egymástól.

Végeláthatatlan különbözőségükkel s szinte kibogozhatatlan komplexitásukkal a nyelvek leginkább egy másik, szintén rendkívül bonyolult és árnyalatokban gazdag jelenségre emlékeztetnek: magára az életre. Ahogy egy biológiai fajt annak alapján definiálunk, hogy egy tetszőleges hím és egy nőstény egyedei termékeny utódot képesek nemzeni, egy nyelvi csoportot is meghatározhatnánk annak alapján, hogy a csoport két tetszőleges tagja képes egymás megértésére. Ellenben két nyelvi csoport különbözik egymástól, ha az egyik csoport és a másik csoport egy-egy tagja nem tudja megérteni egymást. Ahogy a fajok változatokra oszthatók, amelyek egymással képesek utódot nemzeni, a nyelveken belül dialektusokat különböztetünk meg, melyek beszélői meglehetősen jól értik egymást. Egy faj biológiai változatai éppúgy egymásba folynak, mint a dialektusok egyazon a nyelven belül – ezért olyan vitatott az osztályozás mindkét területen.⁵ Míg a biológiában a szaporodásból kell következnie a bizonyítéknak, a nyelvtudományban az érthetőség a próba. Csakhogy a kölcsönös érthetőség nem egyszerűen két nyelv tulajdonsága, hanem az érintettektől is függ (akárcsak a szaporodás). Kérdés, hogy a beszélők mennyire jártasak az idegenek megértésében, több vagy kevesebb hajlandóságot mutatnak-e az egymás közötti kommunikációra, és találkozásuk kontextusa is különbözőképpen strukturálódhat aszerint, hogy elősegíti vagy éppen akadályozza a kölcsönös megértést.

Ahhoz nem fér kétség, hogy a kínai és a németalföldi nyelv teljességgel különböző, de hogy a német és a németalföldi szintén különböző nyelvek volnának, az már vitatott kérdés, miközben mindenki egyet fog érteni abban, hogy a flamand és a holland ugyanannak a nyelvnek két változatát képviseli⁶ (mert mindenki, aki az adott nyelvet beszéli, könnyűszerrel el tudja magyarázni a másiknak, ki-ki a maga változatában, micsoda lehetetlenség túljutni a különbségeken). Nem tagadva, hogy a nyelvek közötti határok gyakran elmosódtak és felhősek, az itt érintendő nyelveket szinte minden esetben egyértelműen megkülönböztethető entitásokként fogjuk fel, amelyeket a kölcsönös érthetlenség korlátai határolnak el egymástól.

⁵ A nyelvek magyar elnevezésénél az alábbi kiadványt vettem alapul: *A világ nyelvei*. Főszerkesztő: Fodor István, Budapest, Akadémiai, 2000.

1.1 A GLOBÁLIS NYELVRENDSZER: A NYELVEK GALAXISA

Az egymás számára kölcsönösen érthetetlen nyelveket többnyelvű beszélők kötik össze. Az így keletkező kapcsolatok azonban semmi esetre sem önkényes mintázat szerint jönnek létre: a világ nyelvei és a köztük fennálló poliglott összeköttetések alkotta séma igen rendezett, erősen hierarchikus mintázatot mutat, hasonlólt a fordított fastruktúrákhoz vagy az organigramokhoz, a hadseregek vagy a nagy bürokratikus gépezetek szervezeti struktúráját bemutató ábrákhoz.

A világ mai nyelveinek túlnyomó többsége, mintegy 98%-uk a séma legalsó szintjén helyezkedik el. Ezek a „periferikus nyelvek”, s jöllehet sok ezret találni belőlük, beszélők száma a világ lakosságának 10%-át sem teszi ki. Abból, ami e nyelveken valaha is elhangzott, alig őrzött meg valamit agyag, kő, papirusz, szalag vagy lemez. Emlékezeti nyelvek, s amit e nyelveken mondtak, csupán akkor maradt meg, ha valaki hallotta és megjegyezte, ha elismételték, megértették és újból megjegyezték.⁷ Ahelyett, hogy az ilyen nyelvek kategóriáját valami olyasminek az alapján definiálnánk, ami nem jellemzi őket, és „íratlan” vagy „írás nélküli” nyelvekről beszél-nénk, jobb, ha azzal jellemezzük őket, ami az erős oldaluk. Tudniillik inkább a beszélgetések és történetek nyelvei, nem az olvasásé és az írásé, inkább az emlékezés és az emlékezet nyelvei, mint a dokumentációé.

Két tetszőleges periferikus nyelvi csoport között azok teremtenek összeköttetést, akik mindkét csoport nyelvét beszélik. Az ilyen kapcsolatok azonban rendszerint ritkaságszámba mennek. Jobban mondva egyre ritkábbak, mert a szomszédos falvak lakói közötti kommunikáció relatíve veszített a jelentőségéből, és egyre gyakoribb, hogy a lakóknak a regionális főváros kereskedőivel vagy hivatalnokaival akad dolguk. Ezért aztán a periferikus csoportok tagjai második nyelvként egyre inkább ugyanazt a nyelvet fogják megtanulni, azt, amelyik e csoportok számára „centrális” pozíciót foglal el. A centrális nyelv köré csoportosuló periferikus nyelvek ahhoz hasonlíthatók, ahogy a bolygók keringenek a holdak körül. Mintegy százra tehető azoknak a nyelveknek a száma, amelyek a globális nyelvrendszerben ilyen centrális vagy „planetáris” helyzetet foglalnak el.⁸ Együttesen az emberiségnek körülbelül a 95%-át ölelik fel. Használatosak az alapfokú és többnyire a középfokú és a felsőoktatásban is. Megjelennek nyomtatásban, újságokban, tankönyvekben és irodalomban, beszélik őket a rádióban, hangkazettákon és mindinkább a televízióban. Legtöbbjük a politikában, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is használatos. Általában ezek a „nemzeti” nyelvek, s igen gyakran a hivatalos nyelvek is egy-egy állam területén. És ezek az írásos nyelvek is: a centrális nyelveken elhangzottakból vagy leírtakból sok mindent rögzítenek újsághírekben, jegyzőkönyvekben és jelentésekben, sok mindent tárolnak archívumokban, vesznek fel a történelem-

könyvekbe, a „klasszikusok” gyűjteményes köteteibe, a népi elbeszélések és szokások gyűjteményeibe; s mindez, mivel egyre gyakrabban mentik el elektronikus formában is, az utókor számára is megmarad.

A centrális nyelvek beszélői között viszonylag nagy számban akadnak többnyelvűek. Először is ott vannak azok, akik a szatellit- vagy periferikus nyelvet anyanyelvükként tanulták meg, a centrális nyelvet pedig csak később sajátították el. Az alapfokú oktatás és a nyomtatott szó elterjedésével, illetve a rádió és a televízió hatására az ilyen típusú kétnyelvűek száma világszerte emelkedik. A második kategóriába tartozók, vagyis azok, akik a centrális nyelvet mondhatják anyanyelvüknek, és megtanultak hozzá egy periferikus nyelvet, koránt sincsenek ilyen számosan. Nyelveket letről felfelé tanul az ember, „a középpont felé törekedve”: az emberek olyan nyelveket tanulnak szívesebben, melyek magasabb helyet foglalnak el a hierarchiában. Ezzel pedig megint csak a globális nyelvrendszer hierarchikus struktúrája erősödik.

Ha egy centrális nyelv anyanyelvi beszélői egy másik nyelvet is megtanulnak, az rendszerint egy még elterjedtebb, a hierarchia még magasabb szintjén található nyelv. Ezen a magasabb szinten, többnyelvű beszélők révén, a centrális nyelvek kapcsolatban állnak egy nagyon nagy nyelvi csoporttal, amely a rendszeren belül „szupercentrális” pozíciót foglal el. Ennek a csoportnak a nyelve a nemzetközi keretek közt zajló távolsági kommunikációt szolgálja. Igen gyakran az egykori gyarmati uralom alatt kötelezővé tett nyelvről van szó, amely a politikában, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, az üzleti életben, a technika és a felsőfokú oktatásban a függetlenség elnyerése után sem szűnt meg a közvetítő nyelv szerepét betölteni. Nagyjából egy tucat van ezekből a szupercentrális nyelvekből. A globális nyelvrendszerben elfoglalt helyzetük egy-egy napéhoz hasonló, melyet bolygói, a centrális nyelvek vesznek körül, utóbbiak pedig a maguk szatellitjei, amelyek a periferikus nyelvek gyűrűjében helyezkednek el. Szupercentrális nyelv az arab, a kínai, az angol, a francia, a német, a hindi, a maláj, a portugál, az orosz, a spanyol és a szuahéli. A szuahéli kivételével több mint százmillió ember beszéli mindegyiket. A következő fejezetek regionális konstellációkat tárgyalnak, melyek középpontjában mindig egy vagy több ilyen szupercentrális nyelv áll: az indiai konstellációt a hindi és az angol körül; az indonéz konstellációt a maláj körül (bahasa indonesia); frankofon Nyugat-Afrika francia orientációjú konstellációját és a kelet-afrikai konstellációt, amely az angol körül forog; a dél-afrikait, ahol az angol és az afrikaans versengenek egymással; és végül az Európai Unió nyelvi konstellációját, melynek tucatnyi nemzeti nyelvét mindinkább az angol, egyre kevésbé a francia, és már-már alig-alig a német köti össze.

Találkozzon bár egy arab és egy kínai, egy orosz és egy spanyol, egy japán és egy német, nagy valószínűséggel egy és ugyanazon a nyelven fogják megérteni egymást, azon a nyelven, amely a szupercentrális nyelveket

is összeköti, s így a globális nyelvrendszer tengelyét alkotja. Ez a hipercentrális nyelv, az egész konstelláció összetartója nyilvánvalóan az angol.

A mai világban az angol a globális kommunikáció nyelve. Mondhatni ez a nyelv áll a tizenkét napból álló nyelvrendszer középpontjában.⁹ Az angol nem mindig töltötte be ezt a pozíciót. Ellenkezőleg, csak mintegy fél évszázada jutott el erre a szintre, s hipercentrális funkcióit újból el is veszítheti; az elkövetkező évtizedekben azonban pozíciója minden valószínűség szerint erősödni fog.

Ha a nyelv eredete megegyezik az emberi faj eredetével, a nyelvek elterjedése a földön az emberiség történetének is alkotórésze. Sok évezreden át a nyelvek a népesség expanziójával és a migrációval terjedtek. A történeti időkben a hódítások, a kereskedelem és a térítések nyomában jártak. Legfeljebb csak száz éve, hogy a nyelvek túlnyomórészt más módon terjednek, mégpedig az iskolai oktatás révén. Az oktatás működése azonban nem független a politikai, gazdasági és kulturális kontextustól, és végső soron ez utóbbi határozza meg, milyen nyelvet adnak át és milyen módon.

1.2 A VILÁG MINT NYELVRENDSZER: EGY TÖRTÉNELMI ATLASZ

A globális nyelvrendszer evolúciója leginkább képzeletbeli világtérképek sorozatán volna ábrázolható.¹⁰ Amikor az emberi faj szétszóródott a földrészeken, nagy valószínűséggel újra és újra kisebb csapatok szakadtak le a főcsoportról, hogy hegyeken, tengereken átkelve végül olyan vidékeken telepedjenek le, amelyek távol estek minden más emberi csoport lakóhelyétől. Ebben az elszigeteltségben, és mert írott szövegek még nem léteztek, nyelveik elég gyors változáson mehetek át, és néhány tucat generációnyi idő múlva már érthetetlenek voltak az eredeti nyelv beszélői számára.¹¹ Más csoportokkal való találkozások, illetve az ezekkel járó nyelvi érintkezések új, kevert formákhoz vezettek. Ennek megfelelően a nyelvek prehistorikus terjedését képzeletbeli világtérképünkön meglehetősen szűk körökkel lehetne ábrázolni, amelyek a nyelvi csoportok nagyobb területen való szétszóródásával egyre tágabbak és nyújtottabbak lettek, mígnem annyira megnyúltak, hogy szétpattantak; az adott területen keletkező „új” nyelveket különálló körök jelzik.

Tekintetbe véve, hogy az emberi faj minden földrészen szétszóródott, a „monogenezis” hipotézise, miszerint minden nyelv egyetlen közös elődből fejlődött ki, nem áll ellentétben a nagyszámú, kölcsönösen érthetetlen nyelv keletkezésének tényével. Az emberi nyelvek elterjedésének mintázata kezdetben sokkal töredezetten lehetett, mint a világ mai nyelvrendszere. De a szomszédos területeken élő kis csoportok minden bizonnal ke-

reskedtek és házasodtak is egymással, aminek során néhányan megtanulták a másik csoport nyelvét. Bármilyen kicsik voltak is a körök, a sűrűbben lakott területeken valamennyire át kellett fedniük egymást. Amikor az emberek letelepedtek és földet kezdtek művelni, ki kellett fejleszteniük egy nyelvet, hogy kommunikálhassanak a szomszéd falvakkal, egyfajta lingua francát, amely térképünkön az összekötő nyelv teljes használati területét körülhatároló pontozott vonalként jelenik meg. A nyelvek elterjedésének mintázata itt kezd némi összefüggést mutatni.

A korai „harcos-földművelő” rezsimek*, melyek a földművelő közösségek fegyveres leigázásán alapultak, sarcokat vetettek ki cserében a fegyveresek ellen nyújtott védelemért (beleértve saját magukat is).¹² Uralmukkal együtt hitüket és nyelvüket is rákényszerítették az alávetett népekre. Így jöttek létre az első „centrális” nyelvek, amelyek kétnyelvű beszélők útján a meghódított terület periferikus nyelveinek egész sorát kötötték össze a győztesekével, vagyis a hódítás, a térítés és a kereskedelem nyelvével. A nyelvi térképen az ilyen rezsimek territóriumát egyenletes, de halványabb színnel lehetne feltüntetni, amely jelezné a centrális nyelv széles elterjedtségét, egyzersmind viszonylag csekély sűrűségét is. Az illető területeken a periferikus nyelvek körei e színezés alatt továbbra is világosan látszanának.

A nyelvrendszer integrációjának következő stádiuma a nagy ókori birodalmak kialakulásával köszöntött be. Az előrenyomuló hadseregek adófizetésre kötelezték a népeket, egyiket a másik után, utakat és kikötőket építettek, védelmezték a meghódított területek kereskedelmi útvonalait. Az időszámításunk kezdetén fennálló nyelvrendszer térképe néhány ilyen „világbirodalmat” mutat. Afrika nyugati felét illetően kevés ismeretünk van erről a korról, az eurázsiai kontinensen viszont jelentős dokumentumgyűjtemények maradtak fenn. Legalább három nyelv terjedt már el ekkorra nagyon hosszúra nyúló, ugyanakkor igen keskeny vonalakban. Először is a latin, amely Rómából kiindulva végig elterjedt a Földközi-tenger partvidéke mentén, meghódította Európa déli felét, és még vékonyabb vonalak mentén, de észak felé elnyúlt a germán területekig. A latin beszélt és írott nyelv volt, amelyet éppúgy használtak a meghódított területek közigazgatásában, mint a diplomáciai küldetések során, a kereskedelmi expedíciókon éppúgy, mint a különböző kézműves mesterségek és technikák meghonosításában. Csakhamar szolgálatába áll a kereszténység terjesztésének is. A Római Birodalom bukása után a latin mintegy további ezeröttszáz évig Európa legfontosabb lingua francája marad. De a kereszténység számos nyelvi csoportjában csupán egy-két emberre, többnyire papokra korlátozódik azoknak a köre, akik megtanulták az egyház nyelvét, és a magukfé-

* Ezt a terminus technicust Goudsblom: *Tűz és civilizáció* című könyvéből vettem át (a ford.)

lével az egész földrészen képesek voltak kommunikálni. Fordítóként, közvetítőként léptek föl, és ily módon fenntartották a kapcsolatot közösségük és a kontinentális hálózat között.

A tudomány és a távolsági kommunikáció nyelveként a latin alig talált versenytársra a reneszánsz koráig. Jóllehet az összeköttetések hálója a későbbi időkben már felettebb ritka volt, a latinul beszélők száma pedig igen csekély, a tudomány, a törvénykezés és a vallás terén a latin még a tizenkilencedik században is tartotta magát. Ily módon, a maga szupercentrális nyelvével, a latinnal Európa már kétezer évvel ezelőtt is, bár törékeny, de összefüggő nyelvrendszeret alkotott. A terület nyelvi térképén a latin szupercentrális jelenlétét egyszínű sugaras mintázat jelezheti, amely Rómából kiindulva egyre vékonyodó vonalakban nyúlik ki a centrális nyelvek egymásba érő síkjaira, melyek alól még átderengenek a periférikus nyelvek körei is.

A második ókori világbirodalom nyelve természetesen a kínai volt. A mai Kína központi területén már akkoriban a távolsági kommunikáció nyelveként funkcionált a han, amelyet a papok és a tudósok mellett az udvarban is beszéltek és írtak a kormányzás és a közigazgatás nyelveként. Dél-Ázsiában ugyanekkor egy harmadik világbirodalom is fennállt, melynek tudósai és papjai a szanszkritot használták a szóban forgó funkciókra. Az indiai szubkontinens nyelvi térképén egy éppoly finom szemcséjű, mint nagy kiterjedésű raster mutatja a szupercentrális közvetítő nyelv, a szanszkrit elterjedtségét. Ha csak a magukfével léptek érintkezésbe, a papok és udvaroncok az egész eurázsiai földrészt beutazhatták anélkül, hogy más nyelvet is használtak volna a kínain, a szanszkriton és a latinon (s talán egy kevés perzsán és görögön) kívül. De az egyszerű emberekkel, fogadósokkal és kereskedőkkel folytatott érintkezéshez ezek a nyelvek teljességgel alkalmatlanok lettek volna.

Eltelt ezer év, és ezekből a nagy klasszikus nyelvekből elterjedési területükön már mindenütt vernakuláris, nemzeti nyelvek jöttek létre. De a távolsági kommunikációban, valamint a közigazgatás, a diplomácia, a vallás, a tudomány, az irodalom és a kereskedelem területén a klasszikus nyelvek továbbra is használatban maradtak. Az eurázsiai kontinens centrumában ekkorra már elterjedőben volt egy negyedik klasszikus nyelv: az arab. Ez az Arab-félszigeten alakult ki, és Afrika északi részén keresztül elterjedt egészen Spanyolország déli pontjáig, Afrika keleti partjai mentén pedig benyúlt Közép-Ázsia mélyébe.

Nyilvánvaló, hogy azok a vidékek, ahol a klasszikus nyelveket beszéltek, többé-kevésbé egybeestek a nagy vallások, az iszlám, a kereszténység, a hinduizmus, a konfucionizmus és a buddhizmus területeivel (mely utóbbi áthatja az előbbi kettőt). A szupercentrális hálózatok ugyan igen nagy kiterjedést mutattak, sűrűségük azonban nagyon csekélyke volt, mivelhogy oly kevesen értettek a hozzájuk tartozó nyelveken, és még náluk is sokkal kevesebben voltak, akik olvasni vagy írni is tudtak azokon.

Újabb ötszáz évvel később, „az újkor hajnalán”, 1500 körül észrevehető változások indultak meg a távolsági kommunikáció mintázatában. Mindezekelőtt önállóbbak lettek a nagy klasszikus nyelvekből kialakult vernakuláris nyelvek. Költők, írók és tudósok járultak hozzá e nyelvek sztenderd változatainak kialakulásához, amelyek egyre nagyobb teret nyertek a tudományban, a közigazgatásban és a kereskedelemben, Nyugaton pedig a templomokban és a fejedelmi udvarokban is.¹³ Az olasz, a latinból származó számos európai népnyelv egyike, a tizennegyedik század elejére már irodalmi nyelv lett. Nem kellett sok idő, és a tudósok, udvaroncok, politikusok, művészek és katonák nyelvivé fejlődött.¹⁴ A virágzó itáliai városállamokból kiindulva egész Délnyugat-Európában elterjedt, s lett a diplomácia és a tudomány vezető nyelve.

A latinból származó egyéb vernakuláris nyelvek ugyancsak elterjedtek egy-egy nagy területen. A könyvnyomtatással írott változatuk hatóköre is kiszélesedett. Egyre felkapottabbá lettek a fejedelmi udvarokban, a törvényszékeken, a parlamentekben, valamint az iskolákban és az akadémiákon. Később még szó lesz róla, milyen sikeresen szorították ki a periférikus nyelveket (vagy a meghódított területek marginalizált, egykori centrális nyelveit), hogy ily módon elterjedési területük domináns nyelvivé fejlődjenek.¹⁵ Így lett a maga territóriumán uralkodó nyelv az orosz és a német. Az időszak Európát ábrázoló nyelvi térképei mindinkább egymásba érő, ugyanazzal a folyvást mélyülő színárnyalattal jelzett területeket mutatnak, miközben a periférikus nyelvek körei lassacskán elhalványulnak. A nemzeti nyelvek egységesülésének Európa-szerte mindenütt megnyilvánuló folyamatai az integráció következő stádiumát képviselik, amelyet ezúttal kisebb lépték, ám a korábbi impériumok integrációs folyamataival összehasonlítva sokkal nagyobb sűrűség jellemez. Az új nemzeti nyelvek az európai felfedezőkkel aztán eljutottak Afrikába, Ázsiába, majd Amerikába is, ahol kezdetben csak szerény hajlékra letek egy-egy part menti szigeten vagy valamelyik folyó torkolatánál. Így vette kezdetét hosszú tengerentúli pályafutásuk, melynek során a kormányzás, a kereskedelem és a térítés nyelvei lettek messzi vidékeken.

Nagyjából ebben az időben éri el világnyelvként betöltött szerepének csúcspontját az arab. A Korán nyelvének azonban tiszta formájában kellett megőrződnie, s így a legapróbb változtatásban sem láttunk mást, mint a romlás előhírnökét. Ez a magyarázata annak, hogy az arabból kialakult nemzeti nyelvek sosem fejlődtek önálló, elismert nyelvekké, ellentétben a latinnal és csekélyebb mértékben a szanszkrittal, illetve a hannal.

A kínai nyelv tengerentúli térhódítása akkor torpant meg, amikor a tizenhatodik század elején a császári uralkodók úgy határoztak, felhagynak a tengerentúli expedíciókkal. Ennek az lett a következménye, hogy ettől fogva nyelvük csupán az országon belül terjedhetett, még ha ez hatalmas

területet jelentett is. Indiában a tizenhatodik és tizenhetedik század folyamán a mogulok egyre délebbre terjesztették ki hatalmukat, abban az időben, amikorra a vernakuláris nyelvek pozíciójának egy-egy területen való megszilárdulása esik (a prákrité északon, a dravida nyelveké délen). Végül ezek egyike lett az ország nyelve, illetve a mogul birodalom közvetítő nyelve: a hindi egyik változata, amely a Delhi körüli régióban volt használatos.

Az oroszok a tizenhetedik században tekintélyes részét meghódították annak a területnek, amelyet ma Oroszországnak hívunk, és megvetették a még századokon át tartó keleti expanzió alapjait, melynek során aztán egész Szibéria és Közép-Ázsia legnagyobb része a hatalmukba került. Ezen az óriási területen az orosz szolgált a birodalmon belüli kommunikáció szupercentrális nyelveként, és egyre nagyobb mértékben kezdték tanítani az iskolákban is mint első „idegen” nyelvet.

Az újkor kimondottan az európai expanzió időszaka volt, melynek során a nemzeti nyelveket is rákényszerítették a világ népességének jelentős részére. A portugál, a spanyol és az angol együttesen a déli félteke egészét átfogták. Az angol lett a domináns nyelv az ausztrál kontinensen is, Észak-Afrikában az arab mellett vezető szerephez jutott a francia, az orosz pedig egész Észak-Ázsiában elfogadottá vált. Mindezek az új területek az európai anyaországokból érkezők gyarmatai lettek.

A Szaharától délre eső afrikai területeken, valamint Dél- és Délkelet-Ázsia túlnyomó részén a gyarmatosító hódítók elterjesztették az angolt, a franciát és a portugált, és fokozatosan bevezették e nyelveket a közigazgatás, a felsőoktatás és a távolsági kommunikáció médiumaként is. Ugyanakkor ezek nem szorították ki a helyi lakosság nyelveit, aminek egyik oka az volt, hogy ezekbe az országokba jóval kevesebb számban vándoroltak ki európaiak, mint a telepes gyarmatokra. De az európai nyelvek megszakítás nélkül kulcsfunkciót töltek be minden egykori gyarmaton, s ez a gyarmatosító hatalmak elvonulása után sem szűnt meg; ma is ez a helyzet, mintegy ötven évvel a függetlenség elnyerése után. Az európai nemzeti nyelvek világszerte jelen vannak; s hogy ennek mikor szakad vége, ma még nem tudni. Egyikük, az angol, ma is terjeszkedőben van, hogy hipercentrális pozícióját az egész földre kiterjessze.

Napjaink globális nyelvrendszerének térképe leginkább egy kollázsra emlékeztet, melynek darabjait a tizennyolcadik, tizenkilencedik és huszadik század politikai térképei adják. Ezen a mai térképen jól látszik, hogy a politikai fejlődés mennyire meghatározó a nyelvi konstellációkra nézve, de az is kitűnik belőle, hogy e konstellációk gyakorta politikai alapjaik megszűnte után is tovább élnek. A spanyol és a portugál a gyarmatosítók nyelveként érkezett el a nyugati félteke déli részére, akárcsak az angol és a francia

Észak-Amerikába. És bár a tizenharmadik század végén és a tizenkilencedik század elején szinte az egész földrész függetlenedett az európai anyarságoktól, az egykori gyarmatosítók nyelvei továbbra sem tűntek el. Észak- és Dél-Amerika mai nyelvi térképe így aztán erősen emlékeztet a földrész kétszáz évvel ezelőtti állapotát mutató politikai térképre.

A tizenkilencedik század vége felé szinte egész Afrikán is a nyugat-európai hatalmak osztoztak. Az első világháború után a nagy vesztes, Németország, minden afrikai birtokától elesett; de a többi gyarmati nyelv, az angol, a francia és a portugál mind a mai napig, két-három generációval a függetlenség elnyerése után is őrzi funkcióit Afrika nagy részén – a jelenlegi nyelvi térkép nem sokban különbözik az 1920 körüli politikai térképtől.

Európa nyelvi térképe sem mutat nagy változásokat, ha egy nagyjából száz évvel ezelőtti politikai térképpel vetjük össze. A legtöbb európai ország centrális nyelvének elterjedési területe egybeesik az államhatárokkal (jóllehet egy részletes térkép majdnem minden országban megmutatná az inkongruenciákat). Ám ez a látszólagos stabilitás eltakarja szemünk elől a huszadik század nagy felfordulásait.¹⁶ A német nyelv a náci hódítókkal terjedt el, hogy aztán a német vereséggel szinte teljes egészében el is tűnjön. Az orosz kötelező iskolai tárgy lett a közép- és kelet-európai vazallus államokban, de a fordulat után ezt a státusát egykettőre meg is szüntették (a múlt századi japán expanzió ehhez hasonlóan Mandzsúriától Új-Guineáig terjedt, a japán nyelv pedig ott járt a hódítók nyomában, s aztán Japán vereségével ugyanúgy el is tűnt). Ázsiában is az elmúlt századok katonai hódításai voltak meghatározók a nyelvek mai elterjedtségére nézve. A legszembetűnőbb kivétel Indonézia, ahol az ország függetlenülése után a holland nyelv teljesen eltűnt, a maláj pedig teret nyert az egész félszigeten. Kína és India, illetve a Fülöp-szigetek, Thaiföld és Malajzia nyelvi konstellációi még ma is pontosan egybeesnek a száz évvel korábbi politikai mintázatokkal. De a Vietnamban, Kambodzsában és Lhaoszon dülő újabb keletű háborúk utóhatásaként e helyeken a francia nyelvnek át kellett adnia a helyét az angolnak.

1.3 SZUPERCENTRÁLIS KONSTELLÁCIÓK

A VILÁG MAI NYELVRENDSZERÉBEN

A szupercentrális nyelvek rendszerint kétféleképpen terjednek: szárazföldön vagy tengeren. A kínai, az orosz, a német, az arab és a hindi egyaránt egy-egy összefüggő területet foglal el, melyek többé-kevésbé egybeesnek egy nagy birodalom korábbi, vagy akár mai alapterületével. Ezek „szárazföldi” nyelvek, amelyek az előrenyomuló hadseregekkel terjednek.¹⁷ Az angol, a francia, a portugál és a spanyol ezzel szemben tengerentúli területek meg-